

1. A. Kubiak, *Badania nad dziejami wojskowości w twórczości Ludwika Kubali*, w: *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*, t. I, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1975, s. 101-115.
2. O. Ruda, *Ludwik Kubala jako badacz dziejów stosunków polsko-ukraińskich XVII wieku*, w: *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. II, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2004, s. 209-217.
3. Dane biograficzne z: W. Czapliński, H. Wereszycki, *Kubala Ludwik (1838-1918), działacz powstańczy 1863, historyk*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971, s. 2-5; M. Wierzbicka, *Kubala Ludwik*, w: *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994, s. 273-274.
4. Aleksandra Kubiak oceniła, że narracją Ludwika Kubali bardziej przypomina gawędę historyczną niż typową pracę naukową (*op. cit.*, s. 110).
5. W. Zambrzycki, *W oficynie Elerta. Luźne zapiski księgarskie z roku 1650*, Warszawa 2007.
6. L. Kubala, *Szkice historyczne*, t. I, Warszawa 1901, s. 153.
7. *Ibidem*, t. V, Lwów-Warszawa 1917, s. 214-216.
8. *Ibidem*, t. III, Warszawa-Kraków 1910, s. 8.
9. *Ibidem*, t. I, s. 270.
10. J. Jerlicz, *Latopisiec albo Kroniczka...*, t. I, wyd. K.W. Wójcicki, Warszawa 1853, s. 63-64.
11. L. Kubala, *op. cit.*, t. II, Warszawa-Kraków 1901, s. 231.
12. Używa imienia Jan, gdyż Wyhowski był polskim szlachcicem (*ibidem*, t. VI, Lwów 1922, s. 85).
13. *Ibidem*, t. I, s. 297.
14. *Ibidem*, t. I, s. 301.
15. *Ibidem*, t. I, s. 123-124.
16. W polskiej metodologii historii najbardziej znane są opinie na ten temat Jerzego Topolskiego (*Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1998, s. 311-321).

Іван Тимів (Калуш Івано-Франківської області), історик
завідувач етнографічного музею Калушини

Розгром гетьманом Яном Собеським татарських військ на Калушині у жовтні 1672 р.

У цьому році минає 340 років від часу переможної битви польського короля Яна Собеського з татарами на землях Калуського староства. Тоді було врятовано тисячі українських невільників від продажу в рабство, припинено пограбування й розорення краю. Перемога засвідчила активну участь населення Прикарпаття в боротьбі з ординцями.

Найдостовірніше джерело, в якому розповідається про перебіг битви – це лист безпосереднього учасника подій – коронного гетьмана Яна Собеського до короля Михайла Вишневецького (1669-1673), а не Яна Казимира (1648–1668), як пише В. Грабовецький, бо, як видно із хронології правління, Ян Казимир на час битви уже не був королем [1]. Матеріали цього листа, написаного Яном Собеським до згаданого короля 14 жовтня 1672 р., а також „Щоденника розгрому татар Яном Собеським, маршалком і гетьманом великим коронним у 1672 році”, автором якого був, очевидно,

один із біографів гетьмана, є найціннішим і чи не єдиним документальним свідченням очевидців про ті події, адже лист і щоденникові записки написані із свіжих вражень. Згадані джерела виявив у Вільнові під Варшавою бібліотекар Станіслав Пшилецький, який у середині XIX ст. займався опрацюванням рукописів колишньої королівської бібліотеки. Віднайдений ним „Щоденник...” охоплює події від 18 вересня до 14 жовтня 1672 р. У ньому розповідається про боротьбу гетьмана Яна Собеського з татарами, їх переслідування та знищення в битві під Петранкою та Угриновом у середині вересня 1672 р. [2]. Важливим джерелом для висвітлення обставин цієї битви є також „Хроніка походу коронного війська супроти жорстоких татар, що поверталися від 4 до 19 жовтня 1672 р.” [3].

Про цю подію згадується також у „Пам'ятках Яна Хризостома Паска за 1656–1698 рр.”, де зазначено, що „після захоплення Кам'янця-Подільського татарські загони глибоко розпустилися, але наше військо¹ всюди їх побило: під Комарнем, Калушем, а по лісах і болотах їх² багатьох знищили селяни” [4].

Завдання нашої статті є таким: на основі історичних джерел простежити перебіг збройної боротьби польських військ і українського населення з татарами під час походу Яна Собеського на татарські чамбули 5–14 жовтня 1672 р.; встановити хронологічну послідовність подій; виправити наявні неточності та визначити напрями подальших досліджень цієї проблеми.

Історію висвітлюваної нами у цій статті битви дослідники спеціально не вивчали, але принагідно згадували у своїх працях. Писали про неї польські історики XIX ст., зокрема К. Гурський, Ф. Ключицький, Л. Рогальський, Л. Татомір [5]. Останній докладно описав рейди татарського війська територією Прикарпаття 12–14 жовтня 1672 р. [6]. Про розгром татар на Калушині згадує у своїх дослідженнях і О. Чоловський: „Рештки татарських загонів були розгромлені у Боднарівських лісах, де їх доконали залоги зі Станіславова, Галича, Єзуполя, Тисмениці” [7]. „Розпущені для грабежу чамбули (*загони*. – *І. Т.*), – зауважував О. Чоловський, – почергово розгромив Ян Собеський під Краснобродом, Немировом і Петранкою та під Калушем [8]. Тут ідеться про місцевість між Бережницею та Угриновом. Саме про неї згадує у своїй праці відомий польський історик Януш Паєвський: „Найбільшої поразки татарам гетьман завдав 14 жовтня поблизу Петранки і Угринова. Тут було повністю розбито великий чамбул, а їхній командувач нурадин, високий достойник кримський, з кількома десятками воїнів утікав лісами, і лише 21 жовтня добрався до головного турецько-татарського табору під Бучачем” [9]. У міжвоєнний період 1919–1939 рр. військово-історичні студії про похід Я. Собеського на татар у жовтні 1672 р. підготували О. Лясковський та Х. Зелінський [10].

Цікаві історичні відомості про події згаданої пори подає й Л. Підгородецький. За його спостереженнями, „Ян Собеський під

¹ Ідеться про польське військо.

² Татар.

Красноставом зібрав 3 тис. вершників і рушив на татар. Поблизу Немирова, звільнив гурт невільників. Проїшовши маршем 200 км, атакував татарський кіш під Комарнемі - Калушем. За 9 днів гетьман пройшов з військом 450 км і здобув 7 перемог” [11]. Із сучасних польських дослідників питання походу Яна Собеського на татарські чамбули вивчали Я. Хорват, А. Гліва, М. Сікорський, М. Вагнер та інші історики [12].

В українській історіографії про жовтневі події 1672 р. в Руському воєводстві писали історики О. Апанович [13], В. Грабовецький [14], Т. Чухліб [15], згадуються вони і в краєзнавчих виданнях і публікаціях, присвячених Калушу [16].

Загалом перебіг цієї битви в історико-краєзнавчій літературі висвітлено лише частково, що пов’язано, насамперед, із браком джерельних матеріалів. До того ж, наявна історична інформація нинішніми дослідниками трактується не завжди однозначно. Так, Я. Рабінович і М. Хвостін у своєму нарисі про Калуш, згадуючи події осені 1672 р., зазначили: „1672 року війська Яна Собеського, в складі яких були жителі Калуша, розгромили під містом великий загін татар хана Селім Гірея. Кілька тисяч їх було вбито, 20 тис. взято в полон” [17]. У висвітленні цієї події допущено неточність, на яку у свій час звернув увагу краєзнавець М. Миронюк. Твердження укладачів „Історії міст і сіл УРСР”, – зауважує дослідник, – про те, що поляки взяли у полон 20 тисяч ординців, не відповідає дійсності, бо усі польські джерела мовлять про визволення з полону бранців-слов’ян¹, а не взяття в полон татарської орди [18].

Наступна помилка авторів нарису уже географічна. Адже історичні джерела однозначно і точно вказують місце битви – це село Петранка Рожнятівського району, яке віддалене від Калуша на 28 км, а від Рожнятова – на 12 км, тому твердження, що битва відбулася під Калушем, не відповідає дійсності. Невідповідність тут полягає й у тому, що за свідченням джерел, останній бій з татарами відбувся поблизу сіл Бережниця і Старий Угринів на Калущині.

Друга половина XVII ст. була важким періодом в історії нашого краю. Напруженим залишалося внутрішньополітичне становище в державі. Король Михайло Вишневецький не отримав загального визнання, хоча шляхта підтримувала його. Проте магнати на чолі з примасом Празмівським і гетьманом Яном Собеським прагнули усунути короля. Виникло два угруповання – „голомбйовська” і „ловицька” конфедерації. Обидві готові були розпочати збройну боротьбу за владу [19].

Неспокійним залишалося й міжнародне становище. Незважаючи на васалітет Криму щодо Османської імперії, кримський хан Селім Гірей (1671–1678 рр.) відчував себе повноправним господарем становища, розцінюючи свою залежність від Порти як чисту умовність. Ще у період Хмельниччини його попередник Іслам Гірей (1644–1654) допомагав

¹ Маються на увазі мешканці Галицької землі.

українському гетьманові у війні проти Речі Посполитої. До того ж, татари не переставали нападати на польські володіння. Лише на Калущині вони побували у 1616, 1617, 1618, 1621 роках [20]. Однак у стратегічно важливих діяннях османів операціях татари все ж зобов'язані були брати участь.

Укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. не змусило турків відмовитися від непереможного прагнення оволодіти українськими землями, а навпаки, підштовхнуло османів до рішучих дій. Висока Порта поставила поляків перед необхідністю вибору: або відмовитися від Правобережної України, або ж готуватися до війни. Відразу по завершенні військових дій проти Венеції на Середземному морі восени 1669 р. Стамбул почав готувати свої військові сили до війни проти Речі Посполитої [21].

Уже на початку 70-х років взаємини Речі Посполитої та Порти ускладнилися, і війна стала реальністю. Татари виступили у складі турецької армії (80–100 тис.) Мехмеда IV (1648–1687), яка розбила польське військо на Поділлі й рушила углиб краю. Зупинити наступ одного із підрозділів татарського війська вдалося лише на території Калуського староства, до якого на той час входили села Добровляни, Довпотів, Загір'я, Підмихайля, Петранка, Пійло, Камінь, Конюшки, Мостище, Новиця, Рип'янка, Старий і Середній Угринів та інші поселення [22].

Падіння Кам'янця-Подільського 27 серпня 1672 р. завдало потужного удару обороноздатності Речі Посполитої, яка виявилася безсилою перед наступом турецько-татарсько-козацької армії, що продовжувала свій похід на Львів. Тим часом до Руського воєводства вторглася 30–45-тисячна орда Селім Гірея. Окремі її загони розбіглися по околицях у пошуках здобичі та ясиру. Військо Яна Собеського, оплачуване переважно власним коштом гетьмана, налічувало всього 3 000 вершників. Чисельна перевага ворога змусила коронного гетьмана обрати тактику несподіваних раптових нападів на окремі татарські загони, перейняту власне у самих татар. Збройні сутички з ординцями тривали від 5 до 14 жовтня 1672 р. [23].

Хан Селім Гірей, вторгшись на українські землі, поділив свої полчища на три великі групи, що розташували свої коші в Немирові, Комарному за Дністром. Ці табори були своєрідними опорними пунктами, у яких знаходилося по 10-15 тис. ординців і куди звозили захоплену здобич і ясир. Саме звідси розбіглися дрібні татарські загони по всьому краю навіть у найвіддаленіші глухі куточки, де населення не чекало нападу і де захоплювали найбільше ясиру [24]. На Прикарпаття вирушило одне із відгалужень орди під орудою наймолодшого керманіча татарського війська Аджі Гірея.

А тим часом гетьман Ян Собеський, зібравши 3130 війська, постановив собі громити ворога скрізь, де його дістане, рятувати край від спустошення й визволяти невільників, і в такий спосіб протистояти турецько-татарській навалі, що заповонила усю країну. Тому перший виступ гетьманського війська з-під Красноставу 5 жовтня був спрямований на Замостя, де зухвалі татари напали на його військовий підрозділ – хоругву. Тим часом начальник гетьманської розвідки козак Завіша доповів про перебування великого

татарського загону Аббас мурзи поблизу Красноброду. Знищуючи невеликі відділи татар і звільняючи ясир, гетьман рушив до Красноброду. Татари ж, довідавшись про наближення поляків, залишили Красноброд. У Старій Волі розвідка й полонені татари повідомили, що у межиріччі Вепру й Сяну спустошує польські землі Джіамбет Гірей султан. Туди негайно були направлені передові відділи гетьманського війська, очолювані поручником Ласком. 6 жовтня 1672 р. біля містечка Наролю вони вщент розгромили два татарських відділи, звільнили ясир (здебільшого дітей) та відібрали награвану здобич (коней і худобу). Це була перша перемога у військовому поході проти татар, яка підняла бойовий дух жовнірів. 7 жовтня військо вирушило на Любачів. Дорогою поручник Лінкович поблизу палаючого Тішанова розбив маленьку групу татар і захопив полонених, які повідомили, що головний кіш Джіамбет Гірея, до якого повертаються із здобиччю усі загоони, знаходиться біля Немирова. Маючи надію розбити татар у зборі, гетьман рушив до Немирова. Хоругви ротмістра Лазінського (50 осіб) і Зброжка (50 осіб) мали перекрити шлях біля палаючого Любачова до Немирова, а потім приєднатися до битви. Тим часом гетьманські війська по бездоріжжю рухалися до Немирова. Там, перебивши татарам відступ до міста, Собеський несподіваним ударом з тилу повністю розгромив ординців. Однак Джіамбет Гірею таки вдалося утекти. Гетьманське військо, подолавши від 5 по 7 жовтня 150-кілометровий марш та провівши 5 великих боїв, 8 жовтня зупинилося на відпочинок. А вже 9 жовтня гетьман вирушив яворівським шляхом на Городок [25].

У поході від полонених татар і розвідки Собеський дізнається про розташування основного татарського коша нурадин-султана¹ поблизу Комарна, куди й спрямовує військо. Там знаходилася резервація з ясиром і біля 10 тисяч татар. Татари, дізнавшись про наближення поляків, почали весь ясир виставляти наперед. Багатьох хворих і старших людей знищували. Розташувавши слабші відділи за лінією фронту, Собеський дозволив їх потіснити, і коли татари заглибилися у польські лави, потужнішими силами завдав нищівного удару з флангів. Татари були розбиті. Звільнено 20 тис. ясиру. Нурадин із загоном в 1,5 тис. воїнів переправився через Дністер і за Болеховом об'єднався з Аджі Гіреєм. Переслідуючи татар, гетьман допускав можливість відступу ординців у знайомі їм Боднарівські ліси [26].

Отже, розгромивши татарський табір поблизу м. Комарно Ян Собеський продовжував переслідувати уцілілі підрозділи нурадина, який намагався наздогнати основні сили Аджі Гірея (наймолодший керманич війська), що рухалися до Дністра. Гетьман вирішив перехопити весь відступаючий татарський загін під Роздолом на переправі через Дністер. Із цією метою Я. Собеський звелів 10 жовтня поблизу Комарно налагодити переправу, яка за ніч була підготовлена. 11 жовтня частина гетьманського війська перейшла Дністер. Саме в цей час із татарського табору, що знаходився за

¹ Титул другого після калги наслідника ханського престолу.

милю¹ біля Грушевої², де татари шукали зручну переправу, до польського війська прийшов селянин, який вночі утік із полону. Втікач повідомив, що Аджі Гірей із основними силами збирається йти на Комарно і поблизу села Мости має намір перейти Дністер та переправити великий ясир, захоплений у Підгір'ї, худобу, коней та іншу здобич. Отримавши повідомлення, коронний гетьман наказав тим підрозділам, що вже встигли переправитися, повернутися і рушив до того місця, куди мали підійти татари. По дорозі розгромив татарський відділ із кількасот вояків і швидко прибув до вказаного місця. Але переправитися через Дністер унаслідок великого розливу ріки не було можливості, а існуючий міст був зруйнований. Тоді Собеський звернувся за допомогою до селян. Один господар із села Волшчи за добру плату погодився показати броди, і до заходу сонця військо Я. Собеського таки перейшло Дністер [27].

Польське військо, проминувши села Мости й Волшче, наблизилося до с. Грушева, проте ординців там не застало. Тим часом татари, вийшовши на Золотий шлях, попрямували до Дрогобича і Стрия. Жовніри, наздоганяючи татар, дісталися Дрогобича, а далі польське військо попрямувало до села Гаї. Тут гетьман отримав повідомлення розвідки про те, що татари випередили його на два дні маршу і прямують до Боднарівських лісів, які вони можуть оминати і піти на відомі їм переправи біля Галича, а тоді їх не наздогнати. Тому польське військо, не гаючи часу, вночі рушило на ординців [28]. 12 жовтня надвечір поляки зупинилися за півтори милі від м. Стрий і після тригодинного відпочинку продовжило переслідування ворога, який прямував на Болехів і Долину. Удосвіта 13 жовтня гетьманське військо підійшло до села Станькова³. Місцеві селяни, прийнявши польських вояків за татар, відкрили стрільнину та організовано вийшли в поле гуртом чисельністю у декілька сотень. Ян Собеський пояснює такі дії станківчан тим, що у той час ніхто і не пам'ятав, коли востаннє бачили польських жовнірів у цих краях [29]. Наведений приклад переконливо свідчить про здатність селян до організованої самооборони і навіть наступальних дій проти нападників, а також засвідчує беззахисність краю.

Тим часом, порозумівшись із селянами, відділи Яна Собеського після короткого відпочинку рушили у напрямку Болехова й Долини. Але минувши Болехів, гетьман повертає на Рожнятів, а звідти здійснює нічний 85-кілометровий марш до села Голинь. Випередивши татар, поляки зупинилися за милю від Калуша. Тут розвідники повідомляють Собеському, що нурадин уже біля Болехова і там об'єднався із військом Аджі Гірея, привісивши йому 1,5–2 тис. вершників. Однак увесь ясир залишив біля Комарно. Інша ж частина татарського війська, минувши Самбір, Стрий, Болехів, Долину, пішла у напрямку Галича на переправи [30]. А ще одна

¹ Миля у Руському воєводстві дорівнювала 9724 м.

² Нині с. Грушів Яворівського району Львівської обл.

³ Імовірно, с. Станькова Калуського р-ну Івано-Франківської обл.

просувалася в напрямку Боднарівських лісів. Олександр Чоловський зауважує, що „ татарські „летючі” загони в цей час завдали шкоди монастирю в Єзуполі, забрали волів у с. Узень і продовжували спустошення [31]. Це було видно за полум'ям пожеж, які вони залишали після себе. Тим часом розвідники повідомили гетьману Собеському, що татарам відомо: у Боднарівських лісах готуються засіки. Тому вороги повертатимуться та проходилимуть поблизу Калуша. Але цим донесенням гетьман, очевидно, не довіряв. Він негайно відправив вістунів до найближчих замків у Калуші, Новиці, Рожнятові із наказом, аби селяни поспішно виходили зі зброєю, яка в кого є, до лісу на цілу ніч, щоб остаточно закрити засіками і завалами прохід татарам. Ці своєрідні пастки селяни закладали спеціально на тісних переходах та на дорогах, якими служили й долини річок. Тому перекритими мали бути не тільки шляхи з Долини на Калуш, а й пониззя рік Лімниця, Бережниця та Луква. Добровільно погодилось до цієї справи декілька тисяч селян [32].

„Селяни, – писала історик Олена Апанович, – відіграли велику роль у знищенні ворога, що ховався в лісах і болотах після розгрому загону нурадина. Жителі сіл, розташованих в околицях Калуша, Рожнятова, Новиці, влаштовували засідки у Боднарівських лісах, створювали там засіки і перешкоди ворогові, вони знищили кілька тисяч татар. Селяни повідомляли Собеському дані про пересування татарських загонів, давали відсіч ворогові. Їм належить чимала заслуга у визволенні полонених” [33].

Тим часом нурадин, минувши Рожнятів, попрямував долинами потоків річки Бережниця у напрямку с. Петранка, де зупинився на відпочинок. Постій татар дозволив Собеському не тільки наздогнати татар, а й перекрити їм шляхи відступу. Щоб використати повністю терен і фактор несподіваності, гетьман вирішив дати бій удень. Тому вночі при світлі місяця військо гетьмана з Голиня рушило у напрямку Новиці, а звідти прямо на південь, до Петранки, маючи за орієнтир вогні у татарському таборі. Польське військо, виснажене важкими переходами по бездоріжжю, кількадечним голодом, холодом, було на межі фізичних можливостей. Гетьман, маючи на початку походу 3150 воїнів, довів до Петранки лише 1500 осіб, тобто менше половини з того, що мав на початку походу. А попереду був ще вирішальний бій із чисельно переважаючим (8 тис.) татарським військом [34].

Вирішальним днем рейдової війни з татарами стало 14 жовтня 1672 р. Як свідчать джерела, польське військо цього дня рухалося по бездоріжжю в напрямку Калуша. Поблизу Новиці поляки на кілька годин випередили татар. Щоб не допустити флангового удару ворожих сил, гетьман наказав відділам Боруховського та Козубського затаїтися і непомітно пильнувати ворожі фланги, а сам із основними силами вранці вирішив спеціально показатися татарам, які теж були уже на марші, щоб відвернути їхню увагу від підготовленої засідки. Спершу ординці, не розібравшись, прийняли

військо під польськими хоругвами, що показалося із-за гори, за своє¹. Але напад кількасот польських добровольців на татар опам'ятав їх, і вони почали чинити сильний опір. Татари, зазвичай, намагалися виставити наперед ясир². Але не встигли, бо в наступ пішли хорунжий із полками, а за ними – гусари на чолі із гетьманом Я. Собеським. Окремий полк воєводи руського (*Станіслава Яблоновського*. – *І. Т.*) вдарив на татар із тилу, щоб не допустити втечі татар у напрямку Польщі. У цей же час пан Галицький наздогнав татарського хорунжого, вирвав у нього з рук хоругву, а самого убив. Зав'язався жорстокий бій. Татари спробували завдати удару на флангах, але загони, що були в засідці, одразу знищили напасників. У великому бою поблизу загинуло чимало воїнів із обох сторін. Побачивши наступаючих гусарів та інші хоругви гетьманського війська, татари кинулися втікати у напрямку Угринова Старого. Коридор для відступу ординців утворився тому, що головні гетьманські сили підійшли до місця битви із запізненням, і замість того, щоб стати до бою по лінії фронту, вони зайшли із флангу. Проте у бік Угринова втекла незначна частина татарського війська, а решта розбіглася по лісах, де на них чекали у засідках селяни. Переслідування орди тривало два наступні дні. До польського полону потрапило кілька десятків знатних татар, між ними і візир нурадина Аліша Ага, який ще недавно громив польські загони біля Ладижина на Поділлі. Султани* з охороною знаходилися у резерві й навіть не встигли дати необхідних розпоряджень та наказів, як опинилися в полоні, сюди ж потрапили ханський економ і 8 мурз. Серед трофеїв поляки захопили 8 хоругв і бунчук, багато коней. Рештки татарського війська втекли до лісу, де ховалися на деревах і в куцах. Таких було знайдено більше 120 осіб [35].

Характеризуючи ключовий момент цих подій, історик Леон Рогальський зазначає: „Собеський надійно заховав свої загони у Боднарівських лісах і вичікував зручного часу для нападу” [36].

„Мало хто з напасників тоді повернувся, – писав Я. Собеський, – а було їх за даними гетьмана близько 8 тис. вояків, тоді як поляків 1,5 тис.”. Вказана цифра чисельності татар виглядає завищеною, за іншими даними ординців було 4 тис., що є більш правдоподібно [37]. Щоб остаточно розправитися з нападниками, які розбіглися по лісах, гетьман коронний наказав повідомити про розгром орди до Станіслава, Галича, Тисмениці. Багато люду з тих замків повиходило. Міщани і селяни ловили татар у лісах і знищували. Деякі з нападників, яким уже сильно докучав голод, здавалися добровільно. Один із знатних татар, побоюючись, щоб його не убили селяни, почепив на палку якісь папери і вийшов з ними із лісу. Та коли у селі Бережниця селяни намагалися його знищити, то він почав руською (українською) мовою проситися, заявляючи, що є послом з листами, і щоб його до Собеського доправили. Коли ж татарина підвели до гетьмана, то він попросив нагодувати [38].

¹ В іншому документі за відділ замкового гарнізону.

² Мабуть, щоб прикриватися ним.

Та найбільшою заслугою коронного гетьмана Яна Собеського було звільнення 10 тисяч люду, захопленого татарами в ясир. Були то шляхтичі й шляхтянки, діти, а найбільше молоді дівчата. Переважна більшість невільників були із Сяноцького краю. 15 жовтня під Угриновом, на тому місці, з якого ворог почав втікати до лісу, відправлено святу месу. 16 жовтня гетьманські війська, віддалившись на 1,5 милі від Калуша, заночували, а наступного дня вирушили до Сокаля, на місця постою. Дітей же, які залишилися без матерів, гетьман наказав збирати на вози. Щоб справа рухалася жвавіше, кожному, хто приносив дитину, давали по одному тимфу¹. Дітей на возах допровадили до Калуша, де за кошти Я. Собеського для них було споруджено притулок. Тут малі бранці отримували харчування й виховання [39]. Про кількість знайдених по лісах і дорогах дітей історик В. Грабовецький писав так: „Самих тільки дітей визволено більше тисячі, які в історії Калуша були названі „калузькими сирітками”. Король Ян Собеський (1674-1696) побудував для них у Калуші притулок” [40].

Важливу роль у перемозі військ Я. Собеського над татарами відіграла допомога місцевого населення нашого краю, без якої гетьман не зміг би обійтися. Адже в бойовому поході польських військ, що мав очевидні ознаки партизанської боротьби, селяни були для польського війська провідниками на місцевості й розвідниками, допомагали будувати мости і переправи, улаштовувати лісові завали і засіки, були безпосередніми учасниками збройних сутичок із ординцями у складі драгунських хоругв та переслідувачами розбитого татарського війська. Отже, спільні дії всього селянського люду і міщан були важливою причиною перемоги над ворогом. Про активну участь селян у боротьбі з татарами схвально відгукувався і сам гетьман Ян Собеський. У своєму листі до короля він писав: „Залишки (*tatar.* – *I. T.*) досі витягують селяни й челядь, ну, і більше знищують, особливо селяни, між якими є велика на тих поган ненависть” [41].

Аналіз джерел показує, що одним із важливих завдань нападників було захоплення ясиру, розміри якого подаються в різних величинах. Януш Паєвський, покликаючись на підрахунки самого Я. Собеського, називає число невільників 44 тисячі. Леон Рогальський, спираючись на „Діаріюш походу коронного війська...”, стверджує, що „натовп невільників складав 30 тис. осіб” [42]. Нам видається, що така кількість могла б стосуватися загального числа полонених у цілому воєводстві, включаючи й тих, що татари покинули під Комарним та інших місцях. Найчастіше дослідники називають чисельність ясиру, звільненого 14 жовтня, в 20 тис. осіб. Таку кількість вказують, зокрема, В. Грабовецький та Л. Підгородецький. На думку О. Чоловського, тільки біля села Петранка було звільнено 3 000 захоплених у неволю людей. Проте повідомлення основних джерел про цю подію однозначно засвідчують про звільнення 14 жовтня 1672 р. десятитисячного ясиру, що є

¹ Польська 30-грошова напівсрібна монета. Високі військові достойники.

найбільш вірогідною цифрою, оскільки вона без змін вказується, як у „Щоденнику погрому татар...”, так і в листі Яна Собеського до короля [43].

Отже, наявні джерельні матеріали засвідчують, що в період польсько-турецької війни 1672-1676 рр. активні бойові дії проти татар на території Калушини тривали в період із 10 до 14 жовтня і мали характер рейдових атак на кочів'я ординців та епізодичних сутичок із ворогом. Вирішальна битва відбулася 14 жовтня 1672 р. біля села Петранка та між селами Бережниця й Угринів. Саме тут остаточно розгромлено основні сили Аджі Гірея. Тому, коли йдеться про остаточну перемогу над ординцями, то слід мати на увазі, що вона відбулася біля Петранки, під Старим Угриновом і Бережницею та у Боднарівських лісах, що співпадає з повідомленнями джерел про цю подію. А вираз „під Калушем” слід вважати чисто умовним тому, що про військові дії поблизу самого міста, ба навіть біля навколишніх сіл Загір'я, Підгірки, Хотин у джерелах ніде не згадується.

Щодо військової тактики, то для розгрому ординців гетьман Я. Собеський успішно застосував флангові удари і напад із тилу, швидкі маневри і несподівані набіги на ворога, тобто бив татар їхньою ж зброєю. Злагоджено діяла й гетьманська розвідка, яку складали відділи із 20-60 воїнів під загальним командуванням Атанасія М'янчинського [44]. Після розгрому орди рештки татарського війська розбіглися. Більшість їх утекла до Боднарівського лісу, де за допомогою селян Калуського й Галицького староств та міщан Станіслава й Тисмениці, ординці були остаточно розбиті. Ця перемога – результат спільних і організованих дій польського війська та українського населення Прикарпаття.

Однак здобута перемога не вплинула на загальний результат війни, що почалася. Адже Річ Посполита, виявилася не здатною продовжувати війну і погодилася на дуже важкі для неї умови Бучацького миру 18 жовтня 1672 р., за яким до турків відійшло Поділля із Кам'янцем-Подільським, а Польща зобов'язувалася сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султанові 22 тис. злотих данини за зняття облоги Львова [45].

Загалом, для більш докладного вивчення перебігу воєнних дій на Прикарпатті у жовтні 1672 р. доцільними могли б бути польові обстеження місцевості в околицях Бережниць, Угринова (Старого і Середнього) і Петранки, а при необхідності й археологічні розкопки. Доброю справою могло б бути складання докладної картотеки джерел та історіографії, і більш ґрунтовне опрацювання польських документальних і наративних (донесення, листи, щоденники) та східних (турецьких і татарських, російських) джерел, у яких розповідається про цю подію, та підготовка археографічного видання. Підбір й упорядкування мистецьких творів, дотичних цій тематиці, тощо.

Література

1. Грабовецький В. Історія Калуша з найдавніших часів до початку ХХ ст. – Дрогобич : Відродження, 1997. – С. 90.

2. Dziennik pogromu Tatarów przez Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronowego w roku 1672 // Biblioteka Ossolińskich. Pismo Historji, Literaturze i umiętnościom i rzeczom narodowym poświęcone. – Lwów, 1866. – S. 312-326.

3. Diaryusz ekspedycyi wojska koronnego przeciwko Tatarom grassującym powracającym od 4 oktobr. do 19 tegoż, r. 1672 // Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – T. 1 : diaryusze, relacye, pamiętniki i t. p., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. – S. 174-197.

4. Pamiętniki Jana Chryzostoma Paseka odnoszące się od lat 1656 do 1688. – Wydanie Kaz. Turowskiego. – Sanok. – 1856. – S. 344.

5. Górski K. Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcją w latach 1672 i 1673 - im // Biblioteka Warszawska. – T. I. – Warszawa, 1890. – S. 23-27; Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. Tomu I-o część II-ga, Obejmująca pisma od roku 1672 do roku 1674 / Zebrał i wydał F. Kluczycki. – Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności Krakowskiej. – 1881. – S. 751 – 1666, [XXXIX]; Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego, Wielkiego księcia Litowskiego. – Warszawa. – 1847. – S. 24; Tatomir L. Ślady króla Jana III w kraju naszym. – Lwów, 1888. – 112 s.

6. Tatomir L. Ślady króla Jana... – S. 35-36.

7. Czołowski A. Z przeszłości Jezupola i okolicy. – Lwów. – 1890. – S. 107.

8. Czołowski A. Złoty szlak. – Stanisławów. – 1938. – S. 7.

9. Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Poznań : Wyd-wo Poznanskie, 2003. – S. 143.

10. Laskowski O. Wyprawa na czambuły // Żołnierz Polski. – Roczn. X. 1926; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie. – Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Roczn. 2. – Tom. 2. – Zesz. 1. – Warszawa, 1930. – S. 1-44.

11. Podhorodecki L. Tatarzy. – Warszawa, 1971. – S. 314.

12. Horwat J. Pościg hetmana Jana Sobieskiego za Nuradyn-sołtanem w październiku 1672 r., „Materiały i Studia Muzealne”. – T. IV. – Przemyśl, 1981. – S. 238-243; Gliwa A. Najazd tatarski na ziemię przemyską podczas wojny polsko-tureckiej w 1672 r. // Rocznik Przemyski. – T. XXXIX. – Z. 4 : Historia. – Przemyśl, 2003. – S. 3-64; Sikorski M. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie 1672. – Zabrze, 2007; Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672 – 1676. – T. 1. – Zabrze, 2009. – S. 250-292.

13. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50-70-ті роки XVII ст. – К., 1961. – 300 с.

14. Грабовецький В. Історія Калуша з найдавніших часів до початку XX ст... – 223 с.

15. Чухліб Т. Козаки та Яничари : Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 років. – К. : Видавничий дім „Киево-Могилянська академія”, 2010. – 446 с.

16. Рабінович Я., Хвостін М. Калуш // Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР. – 1971. – С. 244-255; Миронюк М. Калуш від поселення до міста. Сторінки історії Калущини // Дзвони Підгір'я. – 1992, 27 черв.

17. Рабінович Я., Хвостін М. Калуш... С. 245-246.

18. Миронюк М. Калуш від поселення до міста. Сторінки історії Калущини...

19. Целевич Ю. Облога Львова в році 1672 // Зоря: Львів. – 1870. – Кн. 3. – С. 230.

20. Грабовецький В. Історія Калуша... – С. 25, 26.

21. Чухліб Т. Козаки та Яничари... – С. 121.

22. Грабовецький В. Історія Калуша... – С. 76, 79.

23. Pajewski J. Buńczuk i koncerz... – S. 139-142; Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – T. 1. – S. 176.
24. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії... – С. 254-255.
25. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie. – S. 9, 14-20.
26. Там само. – S. 21, 23-25, 27.
27. Dziennik pogromu Tatarów przez Jana Sobieskiego... – S. 319-320, 424; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły... – S. 31.
28. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 31, 32; Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... – S. 195.
29. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 320, 324-325.
30. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 32-33.
31. Czołowski A. Z przeszłości Jezupola... – S. 107.
32. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 320-321, 324-325; Tatomir L. Ślady króla Jana... – S. 36; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 33.
33. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії... – С. 256.
34. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 35, 36-37.
35. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 321-322, 325-326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 38.
36. Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego... – S. 24.
37. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 326; Czołowski A. Złoty szlak. – S. 7.
38. Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... – S. 196; Dziennik pogromu Tatarów... – S. 323.
39. Ibid. – S. 322, 326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 38-39; Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... S. 197.
40. Грабовецький В. Історія Калуша... – С. 90.
41. Dziennik pogromu... – S. 326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 40.
42. Pajewski J. Buńczuk i koncerz... – S. 143; Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego... – S. 24; Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... – S. 196.
43. Грабовецький В. Історія Калуша... – С. 90; Podhorodecki L. Tatarzy. – S. 314; Dziennik pogromu Tatarów... – S. 322, 326.
44. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 42.
45. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2002. – С. 95; Чухліб Т. Козаки та Яничари... – С. 122.

Володимир Гуцул (Ужгород), співголова історико-реконструкційного товариства "Ликицарські Гукани", кандидат історичних наук

Пам'ятка станкового живопису «Битва під Оршею» з національного музею у Варшаві як джерело до історії козацтва першої третини XVI ст.

Автор висловлює щире подяку Національному музею у Варшаві, Фундації підтримки науки «Каса ім. Й. Меновського» (Польща) та Інституту Інтердисциплінарних досліджень «Artes Liberales» Варшавського університету за допомогу у підготовці даного матеріалу